

SONNING LEKSIK – GRAMMATIK XUSUSIYATI

Umarova Dilafruz ¹¹ *Shahrisabz davlat pedagogika instituti „Boshlang'ich ta'lim nazariyasi” kafedrasida o'qituvchisi, ilmiy rahbar*Hamroqulova Ruxshona To'liqinovna ¹¹ *Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs 2-24-guruh talabasi**ruxshonahamroqulova855@gmail.com +998998161637*MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

*Received: 09.04.2025**Revised: 10.04.2025**Accepted: 11.04.2025*

KALIT SO'ZLAR:

*son so'z
turkumi, leksik, grammatik,
semantik, morfologik,
sonning turlari,
miqdor, miqdor –
daraja, dona son, sanoq
son, soda son, bog'lanish,**Maqolada, son so'z turkumining leksik –
semantik, grammatik, morfologik, sintaktik
xususiyatlari ko'rib
chiqiladi. Shuningdek, maqolada sonlarning leksik
va grammatik xususiyatlaridan tashqari ularning
ma'no doirasi, shakllanish usullari va gap
tarkibidagi vazifalari o'rganiladi. Ushbu maqolada
o'zbek tilidagi sonlarning leksik-semantik va
grammatik kategoriyalari ham ko'rib chiqiladi.*

KIRISH. So'zlarning lug'aviy va grammatik ma'no jihatdan o'xshashligiga ko'ra ayrim leksik - grammatik guruhlariga ajratilish so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik ma'no-lari bilan bir qatorda, lug'aviy ma'nosi ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik ma'nolarga ega bo'lib, gapda mustaqil sintaktik bo'lak sifatida ishtirok etadigan so'zlar mustaqil so'zlar deyiladi. Mustaqil so'zlarga: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish kiradi. Shuni ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutq, jarayonida o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ifodalashga xoslangan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi

mumkin. Bu hodisa tilshunoslikda grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: ko'rib qolmoq, bilib olmoq, xafta ichi kabi birikmalardagi qol, ol, ich so'zlari o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan. Predmetning miqdorini, sanogini, joylashish tartibini, ba'zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil soz turkumi son deyiladi. Son necha? nechanchi? nechta? qancha? kabi soroqlardan biriga javob beradi. Son otga bog'lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba'zan fe'lga bog'lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: to'rtta daftar, ikki oy o'qidi, birinchi keldi kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, fe'lga bog'lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma'noga ega boladi: ikki qo'shuv uch. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo'shilishi bilan besh hosil bo'lishi aniq emas. Son mustaqil so'z turkumlaridan biri; predmetning miqdorini, sanoq jihatdan tartibini bildiruvchi so'zlar guruhi. Son ham sifat va ravish kabi belgi tasavvurini bildiradi va shu jihatdan o'sha turkumlarga yaqin turadi. Sifat predmetning belgisini, ravish harakatning belgisini, Son esa predmetning miqdori, sanog'i va tartibiga ko'ra belgisini bildiradi. Sonlar otlar bilan birga qo'llanib, bir necha predmetlarning yig'indisini, aniq miqdorini (beshta kitob) yoki noaniq, miqdorini (o'ntacha bola) ifodalaydi. Son harflar bilan ifodalanadi (bir, o'n, ellik) yoki arab va rim raqamlari bilan (3, 5, 10, V, IX, XX) ko'rsatiladi. Sonlar ma'no xususiyatiga ko'ra, 2 asosiy turga bo'linadi: miqdor sonlar va tartib sonlar. Miqdor sonlar predmetning miqdori, sanog'iga ko'ra belgisini ko'rsatadi. O'zbek tilida miqdor sonlar 6 turga bo'linadi:⁴ sanoq son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son va kasr son. Sanoq son — predmetning sanog'ini bildiruvchi miqdor son turi (bir, ikki, o'n, yuz). Dona don — predmetning miqdorini donalab ko'rsatuvchi son turi. Bunday sonlar sanoq son ga ta qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi (beshta kitob, qirqta daftar). Predmetlarni donalab ko'rsatishda sonlar juft, metr, nusxa, nafar, bosh, tup kabi hisob (numerativ) so'zlar bilan birga qo'llanadi: bir juft qo'shiq, ikki metr atlas, besh tup o'rik va boshqa. Chama son predmetning noaniq miqdorini, taxminan hisobini ko'rsatadi. Miqdor sonning bu turi 2 usul bilan: sanoq songa tacha, lab, larcha affikslaridan birini qo'shish (o'ntacha, o'nlab, o'nlar) va turli sonlarni juftlash yoki ayrim so'zlar bilan birga qo'llash [bir ikki kun, o'n o'n ikki yashar bola, besh oylar chamasi avval, o'ttizga yaqin (qariyb o'ttizta) uy buzildi] orqali hosil qilinadi. Jamlovchi son bir turdagi predmetlarning yig'indisini ifodalaydi, ularni

⁴ Ibodulla Mirzayev, Ne'mat Mahkamov. O'zbek tili grammatikasi [2 j.li], 1j., T., 1975; Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1qism, T., 1980

jamlab ko'rsatadi; sanoq songa ov, ala affiks larini qo'shish bilan hosil qilinadi (beshov, oltov; uchala, to'rtala). Taqsim son predmet miqdorini teng qismlarga taqsimlash, guruhlash yo'li bilan bildiradi va sanoq songa tadan affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi (beshtadan bo'lib kelmoq, to'rttadan qalam ushlamoq). Kasr son butunning qismlarini bildiradi va odatda, sanoq sonning chiqish va bosh kelishik shaklidagi birikmasi orqali ifodalanadi: uchdan ikki, o'ndan bir. Yarim (yorti), chorak, nimchorak so'zlari ham kasr sonlardir. Tartib Son predmetning anik, miqdorini, ketma-ketligini ifodalaydi. Ular sifatlariga yaqin bo'lib, ular kabi predmet belgisini bildiradi; sanoq Sonlarga —(i)nchi (ba'zan lamchi) affiksining qo'shilishidan hosil bo'ladi: birinchi, ikkinchi, o'ninchi; birlamchi, ikkilamchi. Tuzilishiga ko'ra, sonlar 4 turga bo'linadi: sodda son — birgina so'zdan ifodalanadi: bir, o'n, ellik, ming; murakkab son — ikki yoki undan ortiq o'zakning birikuvidan hosil bo'ladi: o'n ikki, qirq besh, bir yuz ellik olti, ikki ming to'rtinchi; juft son — birdan ortiq sonning nisbiy teng bog'lanishi asosida tashkil topadi va taxminan miqdorni bildiradi: besh olti kishi, o'n o'n besh kun, ellik oltmish xonadon; takroriy son — bir xil o'zaklarning aynan takrorlanishidan hosil bo'ladi va jamlash yoki taqsimlash ma'nolarini ifodalaydi: bir bir aytib chiqdi, beshta beshta bo'lib saflanmoq, kitobni o'nta o'nta qilib taxlamoq. Tarkibiy qismlarining birikish usuli va bildiradigan ma'nosiga ko'ra, Sonning 2 turi farqlanadi: ko'paytma son — qismlari bildirgan miqdorning ko'paytmasidan iborat bo'lgan miqdorni bildiruvchi murakkab son: besh ming (5×1000), uch yuz (3×100), uch million (3×1000000); qo'shilma son — qismlari bildirgan miqdorning yig'indisidan iborat bo'lgan miqdorni bildiruvchi son: o'n sakkiz ($10+8$), yetmish besh ($70+5$) va shu kabi sonlar gapda, asosan, aniqlovchi, o'rniga qarab boshqa barcha gap bo'laklari vazifasida kela oladi; 2) grammatik miqdor ma'nosini ifodalovchi shakllar tizimi; Son kategoriyasi. O'zbek tilida son kategoriyasining 2 turi mavjud: birlik son — bir turdagi narsa buyumlardan bittasini (o'quvchi, daftar, daraxt); predmetning bir (yakka) shaxsga tegishliligini (ukam, daftaring, qalami); olmoshlarda shaxsning yakka-ligini (men, sen, u); fe'llarda harakatni bir (yakka) shaxs bajarishini (oldim, kelding, ko'raman, o'qiysan, boradi) bildiradi; ko'plik son — predmetning birdan ortikdigini, ko'pligini, uning birdan ortiq (ko'p) shaxsga tegishliligini (kitoblar, daraxtlar; kitobimiz, maktabingiz, uylari); olmoshlarda shaxsning birdan ortiq (ko'p)ligini (biz, siz, bizlar, ular); fe'llarda harakatni birdan ortiq shaxs bajarishini (bordik, borganmiz, boramiz; ishlasak, ishlangiz) bildiradi. Otlarda birlik sonni ko'rsatadigan maxsus qo'shimcha yo'q, ko'plik son esa lar affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi. Ko'p tillarda birlik son ko'plik songa qarama-qarshi qo'yiladi. Biroq ayrim tillarda (son tillarida, Avstraliya va Amerikaning mahalliy tillarida) ikkilik son, ba'zan uchlik son ham uchraydi.

Olimlar sonlarning lingvistik xususiyatlari, ularning kelib chiqishi va grammatik vazifalari haqida turli izlanishlar olib borishgan. Quyida ayrim muhim ilmiy qarashlar keltiriladi:

1. Sonlarning grammatik tasnifi

Tilshunoslar sonlarni quyidagi turlarga ajratadilar: 1. Hisob sonlari (bir, ikki, uch...), 2. Tartib sonlari (birinchi, ikkinchi, uchinchi...), 3. Bo'linma sonlar (yarim, uchdan bir...), 4. Taxminiy sonlar (o'nlab, yuzlab...), 5. Juft son va toq sonlar. O'zbek tilshunosi Sh. Rahmatullayev⁵ sonlarning sintaktik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning sifat, ot yoki ravishga aylanishi mumkinligini ta'kidlaydi. Masalan, "Birinchi kelgan odam" (sifat vazifasida), "O'n ming so'm" (ot vazifasida) kabi. 2. Sonlarning kelib chiqishi va etimologiyasi

Tilshunos olimlar, jumladan, A. N. Kononov⁶ turkiy tillardagi sonlarning qadimgi turkiy ildizlar bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Masalan, "bir" so'zi qadimgi turkiy bir shaklidan kelib chiqqan, "ikki" esa eski turkiy ikki shaklidan olingan.

3. Sonlarning sintaktik vazifasi

O'zbek tilshunosi G'. Abdurahmonov⁷ sonlarning gap tarkibida turli vazifalarni bajarishini tahlil qilgan: 1. Aniqllovchi: Uch do'stim bilan uchrashdim. 2. Egiluvchi ot sifatida: Uning birinchiligi hammaga ayon. 3. Kesim vazifasida: Mehmonlar o'n edi. Uning tadqiqotlari sonlarning morfologik va sintaktik xususiyatlarini yoritishga qaratilgan.

4. Sonlarning semantik va psixolingvistik jihatlari

Psixolingvistika nuqtai nazaridan sonlarning idrok qilinishi haqida izlanishlar ham mavjud. Masalan, insonlar kichik sonlarni tezroq eslab qolishadi, kattaroq sonlar esa abstrakt tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi.

Ushbu ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, sonlar faqat matematik birlik sifatida emas, balki murakkab lingvistik va psixologik hodisa sifatida ham o'rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шоабдурақмонов, М.Асљарова, А.Ќожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров Ќозирги ъзбек адабий тили. 1-љисм .Т., «Њљитувчи» 1980.

2. У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раќматуллаев Ќозирги ъзбек адабий тили. Т., «Њљитувчи» 1992.

⁵ Sh. Shoabdurahmonov, M. Asqarova. „Hozirgi o'zbek adabiy tili" 1980. 213-251-sahifa

⁶ A. N. Kanonov, „Grammatika современного узбекского литературного языка" (Zamonaviy o'zbek adabiy tili grammatikasi) 1960

⁷ G'. Abdurahmonov, A. Sulaymonov „Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksis" 1980

3. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., «Фан» 1975.
4. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzaahmedov Ona tili. Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. Т., «Ma'naviyat» 2005
5. A.N.Kanopov, „Грамматика современного узбекского литературного языка”(Zamonaviy o'zbek adabiy tili grammatikasi) 1960
6. G'.Abdurahmonov, A.Sulaymonov „Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksis” 1980
7. Anvarovna, Umarova Dilafruz. "INTEGRATSIYALASHGAN TA'LIMDA O'YIN TEXNOLOGIYALARI." MODERN EDUCATIONAL SYSTEM AND INNOVATIVE TEUmarova,
8. Dilafruz Anvarovna. "IMPROVING THE METHODOLOGY OF SOCIO-EMOTIONAL DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE PROCESS OF TECHNOLOGICAL EDUCATION IN PRIMARY GRADES." Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal 5.03 (2024): 394-403.SOLUTIONS 1.2 (2024): 23-25.
9. Anvarovna, Umarova Dilafruz. "BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA IJTIMOY USTANOVKALARNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI." TADQIQOTLAR 31.4 (2024): 3-6.
10. Umarova, Dilafruz Anvarovna. "BOSHLANG 'ICH SINFLARDA TEXNOLOGIK TA'LIM JARAYONIDA O 'QUVCHILARNI IJTIMOY-HISSIY RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH." GOLDEN BRAIN 1.30 (2023): 46-49.